

Karol Bożek

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Polska ■ University of the National Education
Commission, Krakow, Poland

Możliwości wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego do realizacji założeń zrównoważonego rozwoju

Opportunities For Using Cultural Heritage Resources To Achieve the Assumptions Of Sustainable Development

Streszczenie: W artykule podjęto próbę przeanalizowania zależności zachodzących między koncepcją zrównoważonego rozwoju a nowym paradygmatem dziedzictwa. Wskazano główne płaszczyzny i kierunki oddziaływania dziedzictwa na zrównoważony rozwój, a także rozważono możliwości wykorzystania zasobów dziedzictwa do realizacji założeń *Agendy 2030*. Stwierdzono, że wobec współczesnych wyzwań środowiskowych, społecznych i gospodarczych dziedzictwo powinno być postrzegane jako nośnik tradycyjnych, często zrównoważonych wzorców i praktyk kulturowych, które mogą służyć wytyczaniu nowych, alternatywnych kierunków rozwoju społeczno-gospodarczego. Autor pracy postuluje szersze włączenie problematyki dziedzictwa do polityk rozwojowych, zarówno na różnych szczeblach administracji publicznej, jak i w dokumentach wyznaczających globalne kierunki działań na rzecz zrównoważonego rozwoju. Podjęta analiza wykazała, że dziedzictwo kulturowe jest istotnym czynnikiem wspierającym zrównoważony rozwój na wielu płaszczyznach. Prezentowany tekst ma charakter przeglądowy i syntetyzujący, a zawarte w nim rozważania opierają się na krytycznej analizie literatury przedmiotu i materiałów źródłowych.

Abstract: The article examines the relationship between the concept of sustainable development and the emerging paradigm of heritage. It outlines the ways in which heritage influences sustainable development and explores the possibilities of leveraging heritage resources to achieve the objectives set out in Agenda 2030. Given contemporary environmental, social and economic challenges, heritage is positioned as a repository of traditional, often sustainable cultural practices and patterns that can inform new directions for socio-economic development. The author argues for a broader integration of heritage into development policies – both across all levels of governance and in documents that define global sustainable development goals. The analysis conducted demonstrates that heritage plays a crucial role in supporting sustainable development across multiple dimensions. The presented text is of a review and synthesizing nature, with the arguments grounded in a critical analysis of the relevant literature and source materials.

Słowa kluczowe: *Agenda 2030*; dziedzictwo kulturowe; nowy paradygmat dziedzictwa; zarządzanie dziedzictwem kulturowym; zrównoważony rozwój

Keywords: *Agenda 2030*; cultural heritage; cultural heritage management; new heritage paradigm; sustainable development

Otrzymano: 18 października 2024

Received: 18 October 2024

Zaakceptowano: 12 listopada 2024

Accepted: 12 November 2024

Sugerowana cytacja/Suggested citation:

Bożek, K. (2024). Możliwości wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego do realizacji założeń zrównoważonego rozwoju. *Przedsiębiorczość - Edukacja [Entrepreneurship - Education]*, 20(2), 157–177. <https://doi.org/10.24917/20833296.202.10>

Wstęp

Dynamiczny wzrost demograficzny oraz intensywny rozwój gospodarki światowej w II połowie XX wieku nie tylko przyczyniły się do zwiększenia poziomu dobrobytu w wielu krajach (mierzonego wzrostem wskaźnika PKB), ale także doprowadziły do nadmiernej eksploatacji zasobów naturalnych i wzrostu pauperyzacji ludności (Żylicz, 2004). Jak zauważają P. Crutzen i W. Steffen (pionierzy teorii antropocenu¹), działalność człowieka zmieniła się wówczas z „zaledwie wpływającej pod pewnymi względami na globalne środowisko, na dominującą pod wieloma względami” (Crutzen, Steffen, 2003: 253). W obliczu narastających negatywnych przemian środowiskowych i społecznych wypracowana została nowa, alternatywna koncepcja rozwoju, zakładająca nie tylko wzrost ekonomiczny, ale także odpowiedzialne podejście do kwestii gospodarowania zasobami naturalnymi oraz uznająca zasadę sprawiedliwości społecznej – koncepcja zrównoważonego rozwoju (*ang. sustainable development*).

Współcześnie przyjmuje się, że koncepcja zrównoważonego rozwoju opiera się nie, jak początkowo zakładano, na trzech, lecz na czterech filarach – środowiskowym, społecznym, gospodarczym i kulturowym (por. Hawkes, 2001). Ten ostatni filar został do niej włączony stosunkowo niedawno, gdyż na przełomie XX i XXI w. (Murzyn-Kupisz, 2013). Równocześnie rozwijał się nowy paradygmat dziedzictwa, który zakładał odejście od tradycyjnego, ściśle konserwatorskiego podejścia do ochrony dziedzictwa, w kierunku spojrzenia bardziej inkluzywnego i zorientowanego na potrzeby społeczeństwa (Szymgin, 2016). Przewartościowanie, które nastąpiło w dzisiejszym pojmowaniu dziedzictwa, miało swoje pozytywne konsekwencje w postaci włączenia prorozwojowego potencjału jego zasobów w szeroki kontekst zrównoważonego rozwoju (Leifeste, Stiefel, 2018).

Mimo że w ostatnich dwóch dziesięcioleciach nastąpił zdecydowany wzrost zainteresowania badaniami nad wpływem kultury oraz dziedzictwa kulturowego na zrównoważony rozwój, to analiza literatury przedmiotu wciąż ujawnia pewne luki badawcze, np. na płaszczyźnie badań nad wieloaspektowością oddziaływania dziedzictwa (rozumianego zgodnie z nowym paradygmatem) na zrównoważony rozwój, czy też analiz nad możliwością jego wykorzystania w implementacji obowiązujących strategii zrównoważonego rozwoju. Niniejsze opracowanie stanowi próbę uzupełnienia tych luk. Rozważane są w nim pewne kwestie teoretyczne dotyczące zrównoważonego rozwoju oraz nowego paradygmatu dziedzictwa, co pozwala na zsyntetyzowanie powiązań zachodzących pomiędzy tymi dwoma pojęciami.

¹ Antropocen – proponowana nowa epoka geologiczna, charakteryzująca się wysoką intensywnością działalności ludzkiej w skali globalnej, radykalnie wpływającą na przebieg procesów geologicznych (zob. Crutzen, 2002). Obecnie zyskuje ona uznanie także na gruncie nauk humanistycznych (zob. Clark, Szerszynski, 2020).

W związku z tym wyróżniono dwa zasadnicze cele opracowania:

- rozważenie zależności zachodzących między koncepcją zrównoważonego rozwoju a nowym paradygmatem dziedzictwa, ze szczególnym uwzględnieniem płaszczyzn i kierunków oddziaływania dziedzictwa na zrównoważony rozwój;
- przeanalizowanie roli kultury oraz dziedzictwa kulturowego jako potencjalnych czynników wspierających realizację 17 celów zrównoważonego rozwoju (Sustainable Development Goals – SDGs), zawartych w *Agendzie 2030*.

Podstawową metodą badawczą, którą wykorzystano do realizacji powyższych celów, jest metoda analizy i krytyki piśmiennictwa, poprzedzona gruntownym przeglądem literatury przedmiotu (zarówno polskiej, jak i zagranicznej) oraz materiałów źródłowych (dokumentów i raportów międzynarodowych).

Ewolucja koncepcji zrównoważonego rozwoju

Idea zrównoważonego rozwoju zaczęła kształtować się na przełomie lat 60. i 70. XX w. jako próba odpowiedzi na globalne zagrożenia wynikające z antropopresji, w tym postępującej degradacji środowiska naturalnego (Bonnes, Bonaiuto, 2002). Jedną z ważniejszych publikacji, które przyczyniły się do stworzenia alternatywnej, proekologicznej koncepcji rozwoju cywilizacji, była książka R. Carson pt. *Silent Spring* (1962). Autorka poruszyła w niej problematykę negatywnego wpływu działalności człowieka (głównie w dziedzinie rolnictwa) na stan środowiska naturalnego. Książka ta wywołała ożywioną dyskusję i ostatecznie doprowadziła do podjęcia konkretnych działań proekologicznych (takich jak wprowadzenie zakazów stosowania DDT²) przez organy administracji rządowych – najpierw w Stanach Zjednoczonych, a później także w innych państwach (Wołczek, 2014). Istotny wpływ na kształtowanie świadomości społecznej w zakresie potrzeby ochrony środowiska oraz włączenia tej problematyki w refleksję nad przyszłością rodzaju ludzkiego miały także inne publikacje z przełomu lat 60. i 70. XX w., m.in. *The Population Bomb* (1968) autorstwa P.R. Ehrlicha oraz *The Limits to Growth* (1972), opracowana przez ekspertów Klubu Rzymskiego.

Niemniej jednak prawdziwym punktem przełomowym, świadczącym o dostrzeżeniu przez społeczność międzynarodową globalnego kryzysu ekologicznego, był *Raport U Thanta* pt. *Problems of the Human Environment*, przedstawiony na sesji Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych w 1969 r. Raport ten był pierwszym oficjalnym dokumentem międzynarodowym, który prezentował opinii publicznej konkretne dane wskazujące na postępującą degradację środowiska naturalnego oraz przybliżał jej negatywne konsekwencje. Ponadto wzywał on wszystkie społeczności do racjonalnego korzystania z zasobów naturalnych i wspólnego wysiłku na rzecz ochrony ekosystemu (Wołczek, 2014). Współcześnie przyjmuje się, że to właśnie *Raport U Thanta* (ONZ, 1969) stał się impulsem do rozpoczęcia kompleksowych działań zorientowanych na ochronę środowiska w większości krajów wysoko rozwiniętych (Delorme, 2004; Dudzicz, 2014; Wołczek, 2014).

Działania podejmowane na arenie międzynarodowej w latach 60. i 70. XX w., które miały na celu wypracowanie nowej koncepcji rozwoju cywilizacyjnego, stanowiącej

² DDT – dichlorodifenylotrichloroetan – organiczny związek chemiczny z grupy chlorowanych węglowodorów o wysokiej toksyczności, który ze względu na swoje właściwości owadobójcze był w latach 50. i 60. XX w. powszechnie stosowany w rolnictwie.

alternatywę dla modelu opartego na konsumpcjonizmie i niekontrolowanej eksploatacji zasobów naturalnych, koncentrowały się na poszukiwaniu inspiracji oraz intensyfikacji prac nad nadaniem jej konkretnej treści (Borys, Czaja, 2009; Borys, 2012; Wołczek, 2014).

Pierwszą holistyczną koncepcję zrównoważonego rozwoju zaprezentowano dopiero w 1987 r. w raporcie Komisji Brundtland (Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju) pt. *Our Common Future*. Dokument ten po raz pierwszy definiował pojęcie zrównoważonego rozwoju, jako: „rozwoju, który zaspokaja podstawowe potrzeby wszystkich ludzi oraz zachowuje, chroni i przywraca zdrowie i integralność ekosystemu naszej planety, bez zagrożenia możliwości zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń i bez przekraczania długookresowych granic pojemności ekosystemu Ziemi” (Stappen, 2006: 27–28). Warto zauważyć, że przedstawiona definicja zakładała nie tylko konieczność ochrony środowiska naturalnego, ale także solidarność społeczną i sprawiedliwość międzypokoleniową. Z założenia koncepcja zrównoważonego rozwoju miała zatem prowadzić do poszukiwania rozwiązań gwarantujących dalszy rozwój cywilizacyjny i jednocześnie zabezpieczenie interesów wszystkich grup społecznych oraz włączenie ich w procesy rozwojowe, a tym samym umożliwienie im czerpania rzeczywistych korzyści ze wzrostu gospodarczego (Nagórny, 2011).

Tak rozumiana koncepcja zrównoważonego rozwoju zyskała realny wymiar implementacyjny w wyniku ustaleń przyjętych na konferencji państw członkowskich ONZ w Rio de Janeiro w 1992 r. (znanej szerzej jako Szczyt Ziemi). Uchwalono wówczas szereg dokumentów – zarówno o charakterze deklaratywnym, jak i obligatoryjnym – które stanowiły punkt odniesienia dla dalszych działań na rzecz integracji aspektów środowiskowych, społecznych i gospodarczych w procesach rozwojowych (Czech, 2013; Wołczek, 2014). Szczególną uwagę należy zwrócić w tym kontekście na dwa dokumenty: *Deklarację z Rio w sprawie środowiska i rozwoju* – będącą zbiorem 27 zasad stanowiących podstawę globalnej współpracy na rzecz zrównoważonego rozwoju; oraz *Agendę 21* – obszerny dokument prezentujący konkretne środki konieczne do podjęcia przez społeczeństwo globalne na przełomie XX i XXI w. w celu osiągnięcia trwałego i zrównoważonego rozwoju (ONZ, 1992a, 1992b).

W późniejszych latach na arenie międzynarodowej podjęto jeszcze wiele działań mających na celu implementację zasad zrównoważonego rozwoju do praktyki społeczno-gospodarczej. Podczas Szczytu Milenijnego w Nowym Jorku w 2000 r. przyjęto *Deklarację Milenijną Narodów Zjednoczonych*, która wyznaczała osiem celów rozwojowych (tzw. Millennium Development Goals - MDGs), które miały być zrealizowane do 2015 r. W 2002 r. odbył się natomiast w Johannesburgu Światowy Szczyt Zrównoważonego Rozwoju, na którym dokonano przeglądu postępów w realizacji *Agendy 21* oraz zadeklarowano, iż w obliczu stale rosnących problemów środowiskowych i społecznych na całym świecie konieczne jest zintensyfikowanie globalnych działań na rzecz zrównoważonego rozwoju (Sachs, McArthur, 2005; Sachs, 2012; Wołczek, 2014).

Aktualnym dokumentem wyznaczającym kierunek zrównoważonego rozwoju naszej cywilizacji jest *Agenda 2030*, przyjęta przez wszystkie państwa członkowskie ONZ w 2015 r. Dokument ten zastąpił wcześniejsze MDGs. *Agenda 2030* określa 17 celów zrównoważonego rozwoju (Sustainable Development Goals - SDGs) oraz 169 zadań, które mają zostać zrealizowane do 2030 r. Dotyczą one oczekiwanych osiągnięć na pięciu płaszczyznach (tzw. 5xP): ludzie (people), planeta (planet), dobrobyt (prosperity), pokój (peace), partnerstwo (partnership).

Współcześnie koncepcja zrównoważonego rozwoju na stałe weszła do głównego nurtu refleksji nad rozwojem społeczno-gospodarczym, stając się zasadą horyzontalną,

odzwierciedlaną w politykach rozwojowych większości krajów. W Polsce zasadzie zrównoważonego rozwoju nadano rangę prawa podstawowego wynikającego z zapisów *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* (art. 5), zgodnie z którą: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. W polskim ustawodawstwie odwołuje się do definicji zrównoważonego rozwoju zapisanej w *Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 o prawie ochrony środowiska* (Dz.U. 2001 nr 62, poz. 627), która brzmi: „[jest to] taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń”.

Koncepcja zrównoważonego rozwoju a nowy paradygmat dziedzictwa

Przedstawiony model zrównoważonego rozwoju, który został wypracowany w 1987 r., opierał się na trzech filarach – środowiskowym (ochrona środowiska), społecznym (sprawiedliwość społeczna) oraz gospodarczym (wzrost gospodarczy). Na przełomie XX i XXI w. wielu badaczy postulowało, że do modelu powinien zostać dołączony czwarty filar w postaci kultury (zob. Evans, 2001; Hawkes, 2001; Throsby, 1995, 1997, 2001). Refleksja nad tym zagadnieniem została podjęta na konferencji „Culture in Sustainable Development: Investing in Cultural and Natural Endowments”, zorganizowanej przez UNESCO oraz Bank Światowy w 1998 r. (Seregeldin, Martin-Brown, 1999). W tym samym roku odbyła się także inna, równie istotna konferencja pod patronatem UNESCO – „Intergovernmental Conference of Cultural Policies for Development”. W jej trakcie przyjęto tzw. deklarację sztokholmską, która uznawała kulturę za integralny element zrównoważonego rozwoju i wzywała społeczność międzynarodową do podejmowania działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, promowania różnorodności kulturowej oraz wdrażania polityk kulturalnych (UNESCO, 1998). Rozwój kulturalny został ostatecznie uznany czwartym filarem zrównoważonego rozwoju podczas Szczytu Ziemi w Johannesburgu w 2002 r. (Yawer, Bakr, Fathi, 2023). Istotny zapis pojawił się również w *Konwencji UNESCO w sprawie różnorodności form wyrazu kulturowego* z 2005 r., która zobowiązała sygnatariuszy do uwzględnienia kultury w polityce rozwojowej: „Strony dołożą starań w celu włączenia kultury do polityki rozwojowej na wszystkich szczeblach, dążąc do stworzenia warunków sprzyjających trwałemu i zrównoważonemu rozwojowi oraz, w ramach tych działań, popierania aspektów związanych z ochroną i promowaniem różnorodności form wyrazu kulturowego” (UNESCO, 2005).

W ostatnich latach marginalizowana wcześniej rola kultury jako istotnego czynnika zrównoważonego rozwoju została rzeczywiście doceniona. Świadczą o tym nie tylko liczne publikacje naukowe (np. Lazar, Chithra, 2022; Nocca, 2017; Piwowar-Sulej, 2022; Sabatini, 2019; Soini, Dessein, 2016; Watene, Yap, 2015;), ale także intensyfikacja działań podejmowanych w tym zakresie przez UNESCO. Warto odwołać się tutaj m.in. do: Międzynarodowego Kongresu „Culture: Key to Sustainable Development” z 2013 r., na którym zawezwano do pełniejszego włączenia kultury w polityki zrównoważonego rozwoju; raportu *Global Report on Culture for Sustainable Urban Development* z 2016 r., w którym określono, jak

kultura wpływa na rozwój miast oraz w jaki sposób można ją wykorzystać do budowania zrównoważonych społeczności miejskich; a także do programu edukacyjnego „Education for Sustainable Development” wdrożonego w 2020 r., który obejmuje nie tylko edukację ekologiczną, ale też zagadnienia z zakresu kultury, sztuki, ochrony dziedzictwa czy rozwoju osobistego (UNESCO, 2013a, 2016, 2020a).

Według D. Throsby’ego (2008), zasady zrównoważonego rozwoju, wypracowane początkowo w odniesieniu do zasobów naturalnych, można skutecznie zaimplementować również do zarządzania zasobami kulturowymi. Na obu tych płaszczyznach istnieje bowiem wiele paraleli. W polskiej literaturze przedmiotu zagadnienie to szczegółowo opisują m.in. K. Zalasińska i T. Bąkowski (2009) oraz M. Murzyn-Kupisz (2013, 2015).

Druga z wymienionych autorek zwraca uwagę, że zarówno zasoby naturalne, jak i kulturowe stanowią dziedzictwo przeszłości, jednak nie pozostają statyczne – są użytkowane i podlegają nieustannym przekształceniom w teraźniejszości. Każde pokolenie redefiniuje, które elementy tego dziedzictwa uznaje za godne zachowania, oraz wyznacza priorytety dotyczące ich ochrony, wykorzystania i utrzymania (Murzyn-Kupisz, 2013).

Zasoby naturalne i kulturowe podlegają również dwóm podstawowym zasadom zrównoważonego rozwoju – równości międzypokoleniowej i równości wewnątrzpokoleniowej. Równość międzypokoleniowa zobowiązuje obecne pokolenie do zarządzania nimi w sposób umożliwiający ich przetrwanie i dostępność dla przyszłych pokoleń (Padilla, 2002). Z kolei równość wewnątrzpokoleniowa oznacza konieczność sprawiedliwego podziału korzyści z ich użytkowania w ramach jednego pokolenia (Stymne, Jackson, 2000).

W wielu aspektach tożsame są także wyzwania związane ze zrównoważonym zarządzaniem obydwoma zasobami. Dotyczą one problemów zachowania równowagi w systemach (odpowiednio ekologicznych i kulturowych), nieodwracalności pewnych procesów (co jest istotne zwłaszcza w odniesieniu do zasobów nieodnawialnych), uwzględnienia potrzeb różnych grup interesariuszy oraz szacowania wartości zasobu i jego wpływu na rozwój społeczno-gospodarczy (Murzyn-Kupisz, 2013, 2015).

Wymienione powyżej wyzwania nabierają szczególnego znaczenia w kontekście przyjęcia nowego paradygmatu dziedzictwa oraz dezaktualizacji tradycyjnego podejścia do ochrony zabytków (zob. Szymgin, 2016: 14-41). Współcześnie odchodzi się bowiem od rozumienia dziedzictwa jako zbioru materialnych obiektów o określonych wartościach, które wymagają nadrzędnej ochrony, w stronę bardziej dynamicznego, inkluzywnego i społecznie zaangażowanego podejścia. Dziedzictwo przestaje być wyłącznie statycznym zestawem wytworów przeszłości, a staje się przede wszystkim społecznie kształtowanym procesem podlegającym ciągłym reinterpretacjom (Harrison, 2012; Harvey, 2001; Smith, 2006).

Jednym z ważniejszych dzieł, które zapoczątkowały szeroką refleksję nad tym, jak społeczeństwa postrzegają i konstruują swoją przeszłość, była książka pt. *The Past is Foreign* opublikowana w 1985 r. przez D. Lowenthala. Autor ten zwrócił uwagę na fakt, że wytwory przeszłości są nie tyle obiektywnie postrzegane i zachowywane, ile aktywnie rekonstruowane przez współczesne społeczeństwa zgodnie z ich bieżącymi potrzebami i celami – społecznymi, ekonomicznymi czy politycznymi. Podkreślał on subiektywny i selektywny charakter zarówno pamięci, jak i dziedzictwa, co w istocie zmieniało sposób myślenia o ochronie dziedzictwa – z podejścia czysto konserwatorskiego na bardziej społecznie i kulturowo zorientowane. Książka ta stanowiła fundament dla nowego paradygmatu dziedzictwa, opierającego się na pluralistycznym podejściu do wytworów przeszłości (Harrison, 2012; Harvey, 2001; Macdonald, 2013).

W późniejszych latach powstało jeszcze wiele opracowań, które istotnie przyczyniły się do zmiany paradygmatu dziedzictwa. B. Kirshenblatt-Gimblett (1998) zasugerowała, że dziedzictwo jest formą inscenizacji przeszłości, która pozwala na jej ponowne zaistnienie w kontekście współczesnym poprzez kreowane na nowo narracje. W podobny sposób dziedzictwo zdefiniował D.C. Harvey (2001) – jako nieustannie ewoluujący proces, w którym społeczeństwa aktywnie negocjują znaczenie swojej przeszłości w kontekście bieżących potrzeb i wartości. Krytykę tradycyjnego modelu ochrony dziedzictwa podjęła także L. Smith (2006). Zgodnie z poglądami tej badaczki dziedzictwo jest przede wszystkim procesem nadawania znaczeń wytworom przeszłości przez różne grupy społeczne oraz narzędziem kształtowania tożsamości i władzy. R. Harrison (2013) również wskazał, że dziedzictwo nie może być ujmowane wyłącznie w kategoriach materialnych, lecz także jako dynamiczna i wielowymiarowa sieć relacji między ludźmi, miejscami, przeszłością i przyszłością.

Rozumiane w ten sposób dziedzictwo z łatwością wpisuje się w szeroki kontekst zrównoważonego rozwoju. Należy bowiem zauważyć, że podejście do dziedzictwa w nowym paradygmacie nie zakłada już nadrzędnej konieczności ochrony substancji materialnej i jej wartości zabytkowych, lecz wskazuje na potrzebę zarządzania nim za pomocą adaptacji do różnych funkcji użytecznych, która to adaptacja na wielu poziomach powinna być zintegrowana z celami zrównoważonego rozwoju (Leifeste, Stiefel, 2018). Dziedzictwo staje się w ten sposób nie tylko statycznym zasobem wymagającym ochrony, ale także czynnikiem determinującym szeroko pojmowany rozwój społeczno-gospodarczy – posiadającym w wielu przypadkach potencjał, by odgrywać rolę głównego stymulatora zrównoważonego rozwoju (zob. np. Ancuța, Jucu, 2023; De Medici, De Toro, Nocca, 2019; Harfst, Sandriester, Fischer, 2021; Szromek, Herman, Naramski, 2021; Madandola, Boussaa, 2023).

Nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że podkreślenie w nowym paradygmacie niematerialnych wartości dziedzictwa wiązało się z rozszerzeniem jego formalnej definicji. Współczesne rozumienie dziedzictwa obejmuje nie tylko obiekty materialne (takie jak zabytki, zespoły architektoniczne czy miejsca zabytkowe), ale także „praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy, i w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego”, przy czym „to niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności” (UNESCO, 2003).

Wieloaspektowość oddziaływania dziedzictwa kulturowego na zrównoważony rozwój

Na podstawie powyższych rozważań można stwierdzić, że kultura stała się w XXI w. nieodzownym elementem zrównoważonego rozwoju. W dokumentach międzynarodowych podkreśla się jej znaczenie dla rozwoju społecznego (wspieranie spójności i sprawiedliwości społecznej), gospodarczego (tworzenie miejsc pracy i wspieranie gospodarek lokalnych) oraz środowiskowego (zachowanie tradycyjnych praktyk zarządzania zasobami naturalnymi) (zob. np. UNESCO, 1998, 2005, 2013, 2016; World Bank, 1999).

Przykładem podejścia, które uznaje, że rozwój oparty wyłącznie na aspektach ekonomicznych, społecznych i środowiskowych nie jest w pełni kompletny bez uwzględnienia

wymiaru kulturowego, jest raport *Culture and sustainable development: A framework for action*, opublikowany przez Bank Światowy w 1999 r. Kultura jest w nim postrzegana jako istotny czynnik w:

- „zapewnianiu mniej zamożnym społecznościom nowych możliwości generowania dochodów z ich własnej wiedzy i produkcji kulturowej oraz w wychodzeniu z biedy;
- katalizowaniu rozwoju na poziomie lokalnym, dzięki różnorodnym społecznym, kulturowym, ekonomicznym i materialnym zasobom, które mogą wykorzystywać społeczności;
- zachowaniu i generowaniu przychodów z istniejących zasobów (kulturowych), przez rewitalizację centrów miast, konserwację istotnych społecznie zasobów naturalnych oraz generowanie zrównoważonych, znaczących dochodów z turystyki;
- wzmacnianiu kapitału społecznego – w szczególności zapewniając podstawę do działalności biednych, zmarginalizowanych grup, dzięki której może wzrosnąć ich szacunek do samych siebie oraz wydajność, a także wzrosnąć szacunek dla różnorodności i włączenia społecznego, tak by grupy te mogły uczestniczyć w korzyściach wynikających z rozwoju gospodarczego;
- dywersyfikacji strategii rozwoju społecznego i budowaniu potencjału dla opartych na wiedzy, dynamicznych społeczeństw – np. przez wspieranie lokalnej działalności wydawniczej, usług bibliotecznych i muzealnych, szczególnie tych, które służą zmarginalizowanym społecznościom i dzieciom” (Murzyn-Kupisz, 2013: 98–99).

Dziedzictwo kulturowe jako integralny element sektora kultury i sektora kreatywnego jest zasobem prorozwojowym, wykazującym wieloaspektowy wpływ na różne sfery życia. Integracja zasobów dziedzictwa z celami zrównoważonego rozwoju wspiera budowę trwałych, zrównoważonych społeczności, co umożliwi zachowanie lokalnych tradycji oraz promowanie stabilności społecznej, gospodarczej i środowiskowej (Leifeste, Stiefel, 2018). Model zrównoważonego rozwoju oparty na czterech filarach – środowiskowym, społecznym, gospodarczym i kulturowym (por. Hawkes, 2001) – pozwala wyznaczyć analogiczne płaszczyzny oddziaływania dziedzictwa na zrównoważony rozwój (tabela 1).

Tabela 1. Płaszczyzny oddziaływania dziedzictwa kulturowego (rozumianego zgodnie z nowym paradygmatem) istotne w kontekście realizacji założeń zrównoważonego rozwoju

Wybrane kierunki oddziaływania	Przykładowy zakres oddziaływania	Odwołania do literatury przedmiotu
1. Płaszczyzna środowiskowa		
1.A. Przeciwdziałanie zmianom klimatycznym	Dziedzictwo kulturowe sprzyja budowaniu silnych więzi społecznych i zwiększa tym samym zdolność społeczności do wspólnego działania w obliczu wyzwań związanych ze zmianami klimatycznymi	– Henderson, Seekamp (2018) Dawson i in. (2020) Sen i in. (2021)
1.B. Redukcja śladu węglowego i ograniczanie produkcji odpadów	Wspieranie tradycyjnych technik budowlanych i rzemieślniczych, wykorzystujących lokalne materiały, może minimalizować ślad węglowy, zmniejszać produkcję odpadów i ograniczać energochłonne praktyki (np. budowlane)	– Morel i in. (2001) Ben-Alon i in. (2021)

1.C. Wspieranie gospodarki cyrkularnej	Renowacja i adaptacja zabytków wspiera gospodarkę cyrkularną dzięki wydłużeniu cyklu życia budynków i minimalizacji zużycia surowców. Filozofia dziedzictwa sprzyja też promowaniu kultury współdzielenia, która jest kluczowym elementem gospodarki cyrkularnej	– Foster (2020) – Foster, Kreinin (2020) Rudan (2023)
1.D. Zachowanie bioróżnorodności i równowagi przyrodniczej	Wspieranie tradycyjnych, zrównoważonych praktyk (np. rolniczych, pasterskich, leśnych) może sprzyjać m.in. zachowaniu lokalnej bioróżnorodności, ograniczaniu zagrożeń związanych ze stosowaniem pestycydów i nawozów sztucznych czy rekultywacji gruntów rolnych	– Charnley, Fischer, Jones (2007) Adom (2016) – Nan i in. (2021) Vymazalová i in. (2021)
1.E. Zachowanie tradycyjnych krajobrazów	Zrównoważone zarządzanie krajobrazami tradycyjnymi (np. rolniczymi, pasterskimi) zapewnia równowagę między zaspokojeniem potrzeb człowieka a ochroną środowiska przyrodniczego	– Sarmiento-Mateos i in. (2019) Giordano (2020) Marine i in. (2020)
1.F. Zrównoważona urbanizacja	Adaptacja historycznej substancji oraz rewitalizacja obszarów zdegradowanych może ograniczać zapotrzebowanie na nową przestrzeń i minimalizować ryzyko rozlewania się miasta (urban sprawl)	– Ijla, Broström (2015) – Mária, Salvadó (2017)
2. Płaszczyzna społeczna		
2.A. Budowanie otwartego i demokratycznego społeczeństwa	Dziedzictwo podlega współczesnej interpretacji, dzięki czemu może służyć jako przestrzeń dla kształtowania postaw obywatelskich, budowania tolerancji i promowania wartości demokratycznych, takich jak wolność, równość i sprawiedliwość	– Dahlgren, Hannson (2022) – Moreno-Vera, Martínez-Leguizamo (2022)
2.B. Kształtowanie spójności i sprawiedliwości społecznej	Promowanie dziedzictwa jako dobra wspólnego pozwala na budowanie trwałych więzi społecznych (integrację społeczną) oraz walkę z wykluczeniem społecznym (np. dzięki ochronie dziedzictwa mniejszości narodowych)	– Vilijoen, Henama (2017) – Li i in. (2024)
2.C. Wspieranie partycypacji społecznej	Angażowanie obywateli w działania na rzecz ochrony i zarządzania dziedzictwem wzmacnia poczucie ich przynależności do miejsca oraz odpowiedzialności za przestrzeń publiczną, co jest istotnym czynnikiem w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego	– Pawłowska, Swarczewska (2002) – Turner, Tomer (2013) – Dragouni, Fouseki (2018)
2.D. Wspieranie solidarności wewnątrz- i międzypokoleniowej	Przekazywane z pokolenia na pokolenie dziedzictwo wzmacnia więzi międzypokoleniowe oparte na wzajemnym szacunku i zrozumieniu. Partycypacja społeczna i sprawiedliwy podział korzyści z jego użytkowania może też prowadzić do zacieśnienia relacji wewnątrz- i międzypokoleniowych	– Szymne, Jackson (2000) – Padilla (2002)

3. Płaszczyzna ekonomiczna		
3.A. Kreowanie wizerunku, marki oraz wartości symbolicznej	Miasta, regiony, a nawet państwa mogą kształtować swój wizerunek i budować swoją markę w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego, tworząc unikalne wartości symboliczne, które wyróżniają je spośród innych miejsc	– Vitić-Četković i in. (2015) – Royo Vela, Garzón Paredes (2023) – Szubert, Warcholik, Żemła (2021)
3.B. Kształtowanie konkurencyjności regionów	Wykorzystanie dziedzictwa jako zasobu strategicznego pozwala regionom wyróżnić się na tle innych, zbudować silną markę oraz stworzyć unikalną ofertę gospodarczą (zwłaszcza w kontekście gospodarki turystycznej)	– Alberti, Giusti (2012) – Legutko-Kobus (2016) – Bianchi, De Medici (2023)
3.C. Rozwój kreatywnych sektorów gospodarki	Dziedzictwo dostarcza zasobów, motywów, narracji i wartości dla wielu innowacyjnych sektorów gospodarki, np. w obrębie designu, sztuki czy filmu. Samo w sobie może stanowić inspirację dla twórczości artystycznej	– Barrère (2013) – Murzyn-Kupisz, Działek, Hołuj (2024)
3.D. Stymulowanie procesów inwestycyjnych	Skuteczne zarządzanie zasobami dziedzictwa przyczynia się do zwiększenia atrakcyjności inwestycyjnej miast i regionów, generując nowe możliwości gospodarcze (np. rozwój sektora turystycznego i kreatywnego)	– Backman, Nilsson (2018) – Józwiak, Sieg, Posadzińska (2022)
3.E. Wspieranie lokalnej gospodarki	Inwestycje w dziedzictwo prowadzą do powstawania nowych miejsc pracy i determinują rozwój lokalnej przedsiębiorczości (co jest zauważalne zwłaszcza w kontekście rozwoju turystyki dziedzictwa)	– Valentina, Marius-Răzvan, Stroe (2015) – Płazińska, Wójtowicz (2018)
4. Płaszczyzna kulturowa		
4.A. Wspieranie demokratyzacji polityk kulturalnych	Dziedzictwo wyznacza kierunek polityk kulturalnych, a jego inkluzywny i społeczny charakter sprzyja ich demokratyzacji, czyli odrzuceniu elitarnego charakteru działalności instytucji kultury, w kierunku egalitarnym	– Franckiewicz-Olczak (2017)
4.B. Wspieranie edukacji regionalnej	Zasoby dziedzictwa stanowią bogate źródło wiedzy, inspiracji i wartości. Wykorzystanie ich w edukacji regionalnej czyni ją bardziej angażującą i ukierunkowaną na wzmacnianie tożsamości i świadomości kulturowej	– Nikitorowicz (2005, 2009) – Yan, Li (2023)
4.C. Wspieranie różnorodności kulturowej i dialogu międzykulturowego	Reinterpretacje dziedzictwa mogą promować dialog międzykulturowy, który prowadzi do większej tolerancji i wzajemnego zrozumienia. Dziedzictwo może stać się pomostem między kulturami, wzmacniającym współpracę i redukującym napięcia społeczne	– Arizpe (2015) – Logan (2016)
4.D. Wzmacnianie tożsamości kulturowej	Dziedzictwo jest środkiem przekazu wartości i tradycji, które mogą integrować społeczność, wzmacniać ich świadomość kulturową i poczucie przynależności do danej grupy społecznej (np. narodu). Przykład jest popularyzacja tradycyjnych umiejętności i rzemiosła	– Uzzell (1996) – Graham, Howard (2016) – McDowell (2016)

Źródło: opracowanie własne

W latach poprzedzających wprowadzenie *Agendy 2030* i 17 celów zrównoważonego rozwoju wiele organizacji międzynarodowych (m.in. ICOMOS, IFLA, IFACCA, IFFCD, UCLG, IMC, Culture Action Europe, Arterial Network) zaangażowało się w kampanię pt. „The Future We Want Includes Culture” („Przyszłość, której pragniemy, obejmuje kulturę”). Miała ona na celu włączenie do strategii rozwoju jednego konkretnego celu poświęconego kulturze lub kompleksową integrację aspektów kulturowych z innymi celami zrównoważonego rozwoju (UCLG, 2018). Konieczność włączenia kultury do nowej agendy została wyrażona również przez UNESCO w 2013 r. podczas Międzynarodowego Kongresu „Culture: Key to Sustainable Development”. W dokumencie pokonferencyjnym zaprezentowano wówczas kilka pomysłów na powiązanie kultury ze zrównoważonym rozwojem:

- wykorzystanie kultury do budowania pokoju i pojednania,
- zapewnienie praw kulturowych dla wszystkich (ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości oraz ludności rdzennej),
- wykorzystanie kultury w celu zmniejszenia ubóstwa (tworzenie możliwości zatrudnienia w sektorze kultury i turystyki dla młodzieży, kobiet oraz osób zmarginalizowanych),
- promowanie zrównoważonego środowiska (ochrona tradycyjnych umiejętności i wiedzy),
- wzmocnienie odporności na klęski żywiołowe i przeciwdziałanie zmianom klimatu (wykorzystanie tradycyjnej wiedzy społeczności lokalnych),
- zapewnienie polityki świadomej kulturowo w miastach (UNESCO, 2013b).

Pomimo nakreślonych powyżej działań na rzecz włączenia kultury w paradygmat zrównoważonego rozwoju, obowiązujące 17 celów zrównoważonego rozwoju zawiera jedynie kilka odniesień do aspektów kulturowych, z których tylko jeden dotyczy bezpośrednio problematyki ochrony dziedzictwa kulturowego:

- Zadanie 4.7. odnosi się do zapewnienia, że wszyscy uczący się przyswoją wiedzę i nabędą umiejętności potrzebne do promowania zrównoważonego rozwoju, w tym m.in. przez edukację na rzecz globalnego obywatelstwa oraz docenienia różnorodności kulturowej i wkładu kultury w zrównoważony rozwój.
- Zadania 8.9. i 12.B. odnoszą się do potrzeby opracowania i wdrożenia polityk promujących zrównoważoną turystykę, która tworzy miejsca pracy oraz promuje lokalną kulturę i produkty, a także do rozwijania i wdrażania odpowiednich narzędzi monitorujących wpływ zrównoważonego rozwoju na te obszary.
- Cel 11.4. podkreśla potrzebę wzmocnienia wysiłków na rzecz ochrony i zabezpieczenia światowego dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego.

Raport pt. *Culture in Sustainable Development Goals: A Guide for Local Action* opublikowany w 2018 r. przez UCLG, zwraca uwagę na fakt, że *Agenda 2030* stanowi jedynie niewielki krok naprzód w zakresie uwzględnienia aspektów kulturowych w zrównoważonym rozwoju i nie zaspokaja potrzeby ich pełniejszego włączenia w refleksję nad przyszłością ludzkości. Podobne stanowisko zajmuje UNESCO (2020b), wskazując jednocześnie, że rola kultury jako całego sektora oraz dziedzictwa jako jego integralnego elementu może w rzeczywistości odnosić się do realizacji każdego z 17 celów zrównoważonego rozwoju (tabela 2).

Tabela 2. Rola kultury i dziedzictwa kulturowego we wspieraniu 17 celów zrównoważonego rozwoju

17 celów zrównoważonego rozwoju (SDGs)	Jak kultura i dziedzictwo kulturowe wspierają realizację poszczególnych celów?
Cel 1: Wyeliminować ubóstwo we wszystkich jego formach na całym świecie	Kultura pomaga wyeliminować społeczne aspekty ubóstwa
Cel 2: Wyeliminować głód, osiągnąć bezpieczeństwo żywnościowe i lepsze odżywianie oraz promować zrównoważone rolnictwo	Wiedza lokalna i rdzenna promuje zrównoważone praktyki rolnicze i bezpieczeństwo żywnościowe
Cel 3: Zapewnić wszystkim ludziom w każdym wieku zdrowe życie oraz promować dobrobyt	Kultura wzmacnia komunikację i przekazywanie informacji w celu zapobiegania chorobom
Cel 4: Zapewnić wszystkim edukację wysokiej jakości oraz promować uczenie się przez całe życie	Edukacja artystyczna i różnorodność językowa zachęcają do dialogu międzykulturowego przez zapewnienie młodym ludziom umiejętności pozwalających im stać się obywatelami świata
Cel 5: Osiągnąć równość płci oraz wzmocnić pozycję kobiet i dziewcząt	Wspieranie uczestnictwa w kulturze pomaga w promowaniu równości płci i wzmocnianiu pozycji kobiet
Cel 6: Zapewnić wszystkim ludziom dostęp do wody i warunków sanitarnych poprzez zrównoważoną gospodarkę zasobami wodnymi	Zaangażowanie społeczności w ochronę dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego poprawia zrównoważony rozwój ekosystemów wodnych
Cel 7: Zapewnić wszystkim dostęp do źródeł stabilnej, zrównoważonej i nowoczesnej energii po przystępnej cenie	Wzorce zużycia energii są napędzane przez zachowania kulturowe
Cel 8: Promować stabilny, zrównoważony i inkluzywny wzrost gospodarczy, pełne i produktywnie zatrudnienie oraz godną pracę dla wszystkich ludzi	Sektor kultury i sektor kreatywny oferują możliwości zatrudnienia dostosowane do lokalnych realiów i potrzeb
Cel 9: Budować stabilną infrastrukturę, promować zrównoważone uprzemysłowienie oraz wspierać innowacyjność	Infrastruktura kulturalna oraz kreatywni specjaliści napędzają innowacyjność i zróżnicowaną gospodarkę
Cel 10: Zmniejszyć nierówności w krajach i między krajami	Szacunek dla różnorodności kulturowej prowadzi do pozytywnego dialogu i inkluzji społecznej
Cel 11: Uczynić miasta i osiedla ludzkie bezpiecznymi, stabilnymi, zrównoważonymi oraz sprzyjającymi włączeniu społecznemu	Kreatywność i dziedzictwo kulturowe znajdują się w centrum strategii prospołecznych, przyczyniających się do bardziej zrównoważonego rozwoju miast i społeczności
Cel 12: Zapewnić wzorce zrównoważonej konsumpcji i produkcji	Kultura może wywołać zmiany zachowań w kierunku bardziej zrównoważonych wzorców konsumpcji i produkcji
Cel 13: Podjąć pilne działania w celu przeciwdziałania zmianom klimatu i ich skutkom	Tradycyjna wiedza i umiejętności wzmacniają zdolność przeciwdziałania skutkom klęsk żywiołowych i zmian klimatu
Cel 14: Chronić oceany, morza i zasoby morskie oraz wykorzystywać je w sposób zrównoważony	Ochrona dziedzictwa morskiego pomaga w utrzymaniu czystych i produktywnych oceanów

Cel 15: Chronić, przywrócić oraz promować zrównoważone użytkowanie ekosystemów lądowych, zrównoważone gospodarowanie lasami, zwalczać pustynnienie, powstrzymać i odwracać proces degradacji gleby oraz powstrzymać utratę różnorodności biologicznej	Wzmocnienie związku między różnorodnością kulturową a bioróżnorodnością sprzyja tworzeniu bardziej zrównoważonych interakcji między człowiekiem a przyrodą
Cel 16: Promować pokojowe i inkluzywne społeczeństwa, zapewnić wszystkim ludziom dostęp do wymiaru sprawiedliwości oraz budować na wszystkich szczeblach skuteczne i odpowiedzialne instytucje, sprzyjające włączeniu społecznemu	Poszanowanie różnorodności kulturowej – od prawa do ekspresji i tworzenia po wspieranie dostępu do życia kulturalnego – jest nierozdzielnie związane z poszanowaniem praw człowieka
Cel 17: Wzmocnić środki wdrażania i ożywić globalne partnerstwo na rzecz zrównoważonego rozwoju	Artyści, specjaliści w dziedzinie kultury i decydenci polityczni stanowią siłę napędową innowacyjnego partnerstwa.

Źródło: UNESCO (2020b)

Debata na temat konieczności pełniejszego uwzględnienia aspektów kulturowych w politykach zrównoważonego rozwoju jest wciąż prowadzona przez wiele organizacji międzynarodowych (m.in. ICOMOS, IFACCA, IFLA, UCLG). Przykładem takiej inicjatywy jest kampania „Culture 2030 Goal”, której wizja zakłada uznanie kultury za pełnoprawny, czwarty filar zrównoważonego rozwoju oraz jej systemowe włączenie do globalnej agendy rozwoju. Cele tej kampanii obejmują silniejsze uwzględnienie kultury w całym procesie wdrażania obecnie obowiązującej agendy, ustanowienie kultury jako odrębnego celu w programie rozwoju po 2030 r., a także opracowanie i przyjęcie globalnej agendy na rzecz kultury. Inicjatorzy kampanii podkreślają, że jeden z kluczowych postulatów *Agendy 2030* – dotyczący konieczności skoordynowanego kształtowania polityki rozwojowej oraz unikania izolowania w niej poszczególnych zagadnień – wydaje się być daleki od realizacji. Odnosi się to w szczególności do aspektów kulturowych, którym nie tylko brakuje uznania w obecnej agendzie, ale które są też rzadko postrzegane jako przekrojowy czynnik zrównoważonego rozwoju, a działania z nimi związane są niewystarczające (Yildirim i in. 2019).

Jeżeli zgodnie z ideą zrównoważonego rozwoju, która opiera się na zasadzie solidarności wewnątrz- i międzypokoleniowej, powinniśmy dążyć do pozostawienia Ziemi przyszłym pokoleniom w stanie co najmniej tak dobrym, w jakim jest ona obecnie lub w jeszcze lepszym, to kultura powinna stanowić forum otwartej dyskusji między różnymi podmiotami i inspirować ludzkość do kreatywnych rozwiązań oraz wspierać krytyczne myślenie, wzajemny szacunek, empatię i tolerancję. Dziedzictwo kulturowe powinno być natomiast starannie pielęgnowane i postrzegane jako zasób prorozwojowy, wspierający możliwość wdrażania założeń zrównoważonego rozwoju. Wszystkie aspekty wpływu kultury oraz dziedzictwa kulturowego na zrównoważony rozwój (przedstawione w tabeli 1 i 2) powinny znaleźć odzwierciedlenie w politykach rozwojowych na różnych poziomach. W związku z tym konieczne jest wsparcie wszelkich inicjatyw, które prowadzą do pełniejszego uwzględnienia kultury i dziedzictwa kulturowego w strategiach zrównoważonego rozwoju.

Podsumowanie

Dziedzictwo rozumiane zgodnie z jego nowym paradygmatem – jako stale ewoluujący proces, w którym społeczeństwa aktywnie negocjują znaczenie swojej przeszłości w kontekście bieżących potrzeb i wartości (Harvey, 2001) – może mieć szerokie zastosowanie dla zrównoważonego rozwoju i aktywnie służyć wspieraniu wszystkich czterech jego filarów (środowiskowego, społecznego, ekonomicznego i kulturowego). Niemniej jednak, jak zauważa B. Szmygin (2016), tak znaczące przewartościowanie podejścia do dziedzictwa stwarza niekorzystne warunki dla zachowania zasobu zabytkowego (zarówno substancji zabytku, jak i reprezentujących go wartości) oraz osłabia możliwości jego ochrony, sprzyja natomiast coraz radykalniejszemu przekształcaniu i dostosowywaniu zabytków do współczesnych funkcji, form i standardów. W nowym paradygmacie dziedzictwa punkt ciężkości przynosi się bowiem z zabytku (tj. oceny i zachowania jego wartości zabytkowych) na potrzeby i wyobrażenia współczesnych właścicieli oraz odbiorców. Prowadzi to do rozszerzenia odpowiedzialności za ochronę dziedzictwa, która nie spoczywa już wyłącznie na konserwatorach, lecz na całym społeczeństwie. Zdaniem autora niniejszego opracowania, odpowiedzialności tej możemy sprostać jedynie wówczas, gdy zintegrujemy podejście do zarządzania dziedzictwem z zasadami wypracowanymi na gruncie koncepcji zrównoważonego rozwoju. Niemniej ważne wydaje się bezpośrednio i kompleksowe (a nie jak dotychczas wyłącznie enigmatyczne i fragmentaryczne) włączenie paradygmatu dziedzictwa do globalnej strategii zrównoważonego rozwoju – zarówno w ujęciu przedmiotowym (tj. dziedzictwo jako zasób wymagający ochrony oraz planów zrównoważonego zarządzania), jak i podmiotowym (tj. dziedzictwo jako zasób wspierający implementację zasad zrównoważonego rozwoju).

Reasumując, na podstawie przeprowadzonej analizy wykazano, że dziedzictwo może stanowić istotny czynnik wspierający realizację założeń zrównoważonego rozwoju na wielu, wskazanych w niniejszym opracowaniu, płaszczyznach. Należy jednocześnie zauważyć, że systemowe wykorzystanie prorozwojowego potencjału dziedzictwa zależy przede wszystkim od synergii między odpowiednio ukierunkowaną polityką rozwojową a świadomością i partycypacją społeczną. Wyłaniają się w tym kontekście dwa zasadnicze wyzwania:

1. konieczność szerszego uwzględnienia problematyki dziedzictwa w politykach rozwojowych na różnych poziomach (od lokalnego i regionalnego po międzynarodowy), co wymaga ustanowienia spójnych ram prawnych i strategicznych, które jednoznacznie uznają dziedzictwo za integralny element procesów rozwojowych;
2. potrzeba kompleksowego włączenia problematyki dziedzictwa do procesów edukacyjnych – zarówno formalnych (przez uwzględnienie potencjału edukacyjnego dziedzictwa w programach nauczania na poziomie szkolnym i akademickim), jak i nieformalnych (przez programy edukacyjne realizowane w instytucjach kultury oraz kampanie społeczne).

Sprostanie tym wyzwaniom może pozwolić na pełniejsze wykorzystanie potencjału dziedzictwa w kontekście szeroko rozumianego rozwoju społeczno-gospodarczego i umożliwić aktywne włączenie jego zasobów w proces kreowania wizji przyszłości opartej na równowadze społecznej, gospodarczej i środowiskowej, a tym samym uczynić go jednym z niepodważalnych filarów zrównoważonego rozwoju.

Literatura

References

- Adom, D. (2016). Inclusion of local people and their cultural practices in biodiversity conservation: lessons from successful nations. *American Journal of Environmental Protection*, 4(3), 67-78.
- Alberti, F.G., Giusti, J.D. (2012). Cultural heritage, tourism and regional competitiveness: The Motor Valley cluster. *City, Culture and Society*, 3(4), 261-273.
- Ancuța, C., Jucu, I.S. (2023). Sustainable rural development through local culture heritage capitalization – analyzing the cultural tourism potential in rural Romanian Areas: A case study of Hârman Commune of Brașov Region in Romania. *Land*, 12(7), 1297.
- Arizpe, L. (2015). *Culture, diversity and heritage: major studies*. New York: Springer International Publishing.
- Backman, M., Nilsson, P. (2018). The role of cultural heritage in attracting skilled individuals. *Journal of Cultural Economics*, 42, 111-138.
- Barrère, C. (2013). Heritage as a basis for creativity in creative industries: the case of taste industries. *Mind & Society*, 12, 167-176.
- Ben-Alon, L., Loftness, V., Harries, K.A., Hameen, E.C. (2021). Life cycle assessment (LCA) of natural vs conventional building assemblies. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 144, 110951.
- Bianchi, A., De Medici, S. (2023). A sustainable adaptive reuse management model for disused railway cultural heritage to boost local and regional competitiveness. *Sustainability*, 15(6), 5127.
- Bonnes, M., Bonaiuto, M. (2002). Environmental psychology: From spatial-physical environment to sustainable development. W: R.B. Bechtel, A. Churchman (red.), *Handbook of Environmental Psychology*. New York: Wiley, 28-54.
- Borys, T. (2011). Zrównoważony rozwój – jak rozpoznać ład zintegrowany. *Problemy ekorozwoju*, 6(2), 75-81.
- Borys, T. (2012). Trwały i zrównoważony rozwój. W: W. Gaspraski (red.), *Biznes, etyka, odpowiedzialność*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 477-479.
- Borys, T., Czaja, S. (2009). Badania nad zrównoważonym rozwojem w polskich ośrodkach naukowych. W: D. Kielczewski (red.), *Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju*. Białystok: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, 51-58.
- Carson, R. (1962). *Silent Spring*. Boston: Houghton Mifflin.
- Charnley, S., Fischer, A.P., Jones, E.T. (2007). Integrating traditional and local ecological knowledge into forest biodiversity conservation in the Pacific Northwest. *Forest Ecology and Management*, 246(1), 14-28.
- Clark, N., Szerszynski, B. (2020). *Planetary social thought: The Anthropocene challenge to the social sciences*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Crutzen, P.J. (2002). Geology of mankind. *Nature*, 415(23). DOI: <https://doi.org/10.1038/415023a>
- Crutzen, P.J., Steffen, W. (2003). How long have we been in the Anthropocene era?. *Climatic Change*, 61(3), 251.
- Czech, K. (2013). Szczyt Ziemi Rio+20 – jaka przyszłość zrównoważonego rozwoju?. *Studia Ekonomiczne*, 170, 32-41.
- De Medici, S., De Toro, P., Nocca, F. (2019). Cultural heritage and sustainable development: Impact assessment of two adaptive reuse projects in Siracusa, Sicily. *Sustainability*, 12(1), 311.
- Dahlgren, A. N., Hansson, K. (2022). Crowdsourcing cultural heritage as democratic practice. W: C. Rausch, R. Benschop, E. Sitzia, V. van Saaze (red.), *Participatory practices in art and cultural heritage: Learning through and from collaboration*. New York: Springer International Publishing, 39-48.
- Dawson, T., Hambly, J., Kelley, A., Lees, W., Miller, S. (2020). Coastal heritage, global climate change, public engagement, and citizen science. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(15), 8280-8286.

- Delorme, A. (2004). Sprawa ekologicznej tożsamości. *Państwo i Społeczeństwo*, 4(2), 11-24.
- Dragouni, M., Fouseki, K. (2018). Drivers of community participation in heritage tourism planning: An empirical investigation. *Journal of Heritage Tourism*, 13(3), 237-256.
- Dudzić, M. (2014). Globalne wysiłki na rzecz zrównoważonego rozwoju. *Chorzowskie Studia Polityczne*, 8, 69-82.
- Ehrlich, P. (1968). *The Population Bomb*. New York: Ballantine Books.
- Evans, G. (2001). World heritage and the World Bank: Culture and sustainable development?. *Tourism Recreation Research*, 26(1), 81-84.
- Foster, G. (2020). Circular economy strategies for adaptive reuse of cultural heritage buildings to reduce environmental impacts. *Resources, Conservation and Recycling*, 152, 104507.
- Foster, G., Kreinin, H. (2020). A review of environmental impact indicators of cultural heritage buildings: A circular economy perspective. *Environmental Research Letters*, 15(4), 043003.
- Franckiewicz-Olczak, I. (2017). Nowe media w muzeum. Demokratyzacja kultury a unifikacja muzeów i aktywizacja odbiorców. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica*, 9(1), 106-114.
- Gierat-Bieroń, B. (2023). Europejskie dziedzictwo kulturowe w strategicznych i rozwojowych priorytetach Unii Europejskiej (2010-2020). *Przegląd Europejski*, 1, 51-75.
- Giordano, S. (2020). Agrarian landscapes: from marginal areas to cultural landscapes – paths to sustainable tourism in small villages – the case of Vico Del Gargano in the club of the Borghi più belli d'Italia. *Quality & Quantity*, 54(5), 1725-1744.
- Graham, B., Howard, P. (2016). Introduction: Heritage and Identity. W: B. Graham, P. Howard (red.), *The Routledge Research Companion to Heritage and Identity*. New York: Routledge, 1-15.
- Harfst, J., Sandriester, J., Fischer, W. (2021). Industrial heritage tourism as a driver of sustainable development? A case study of Steirische Eisenstrasse (Austria). *Sustainability*, 13(7), 3857.
- Harrison, R. (2012). *Heritage: Critical Approaches*. London - New York: Routledge.
- Harvey, D.C. (2001). Heritage pasts and heritage presents: Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies*, 7(4), 319-338.
- Hawkes, J. (2001). *The fourth pillar of sustainability: Culture's essential role in public planning*. Melbourne: Cultural Development Network.
- Henderson, M., Seekamp, E. (2018). Battling the tides of climate change: the power of intangible cultural resource values to bind place meanings in vulnerable historic districts. *Heritage*, 1(2), 220-238.
- Ijla, A., Broström, T. (2015). The sustainable viability of adaptive reuse of historic buildings: The experiences of two world heritage old cities; Bethlehem in Palestine and Visby in Sweden. *International Invention Journal of Arts and Social Sciences*, 2(4), 52-66.
- Jóźwiak, M., Sieg, P., Posadzińska, I. (2022). Revitalization of Mill Island cultural facilities as a factor of the region's attractiveness and competitiveness. *Sustainability*, 14(12), 6997.
- Khatibi, F.S., Dedekorkut-Howes, A., Howes, M., Torabi, E. (2021). Can public awareness, knowledge and engagement improve climate change adaptation policies?. *Discover Sustainability*, 2, 1-24.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (1998). *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.
- Lazar, N., Chithra, K. (2022). Role of culture in sustainable development and sustainable built environment: A review. *Environment, Development and Sustainability*, 24(5), 5991-6031.
- Legutko-Kobus, P. (2016). Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 170, 140-157.
- Leifeste, A., Stiefel, B.L. (2018). *Sustainable Heritage: Merging Environmental Conservation and Historic Preservation*. New York: Routledge.
- Li, H., Ikebe, K., Kinoshita, T., Chen, J., Su, D., Xie, J. (2024). How heritage promotes social cohesion: An urban survey from Nara city, Japan. *Cities*, 149, 104985.
- Logan, W.S. (2016). Cultural diversity, heritage and human rights. W: B. Graham, P. Howard (red.), *The Routledge Research Companion to Heritage and Identity*. New York: Routledge, 439-454.

- Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Macdonald, S. (2013). *Memorylands: Heritage and identity in Europe today*. London – New York: Routledge.
- Madandola, M., Boussaa, D. (2023). Cultural heritage tourism as a catalyst for sustainable development; the case of old Oyo town in Nigeria. *International Journal of Heritage Studies*, 29(1-2), 21-38.
- Mària, M., Salvadó, N. (2017). Conservation of the urban heritage and sustainability: Barcelona as a paradigm. *Energy Procedia*, 115, 29-40.
- Marine, N., Arnaiz-Schmitz, C., Herrero-Jáuregui, C., de la O Cabrera, M.R., Escudero, D., Schmitz, M.F. (2020). Protected landscapes in Spain: Reasons for protection and sustainability of conservation management. *Sustainability*, 12(17), 6913.
- McDowell, S. (2016). Heritage, Memory and Identity. W: B. Graham, P. Howard (red.), *The Routledge Research Companion to Heritage and Identity*. New York: Routledge, 37-52.
- Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers, J., Behrens III, W.W. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- Morel, J.C., Mesbah, A., Oggero, M., Walker, P. (2001). Building houses with local materials: means to drastically reduce the environmental impact of construction. *Building and Environment*, 36(10), 1119-1126.
- Moreno-Vera, J.R., Martínez-Leguizamo, J.O. (2022). Welcome refugees! The use of cultural heritage to teach democratic values. *Sustainability*, 14(20), 13466.
- Murzyn-Kupisz, M. (2013). Kultura i dziedzictwo kulturowe a zrównoważony rozwój. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 152, 92-105.
- Murzyn-Kupisz, M. (2015). Nauki społeczno-ekonomiczne a teoria wartości dóbr kultury. W: B. Szymgin (red.), *Systemy wartościowania dziedzictwa: stan badań i problemy*. Lublin – Warszawa: Politechnika Lubelska, Polski Komitet Narodowy ICOMOS, 149-166.
- Murzyn-Kupisz, M., Działek, J., Hołuj, D. (2024). Museum institutions and fashion: determinants of museums' involvement in fashion-related activities. *Museum Management and Curatorship*, 1-22.
- Nagórny, W. (2011). Polityka społeczna a zrównoważony rozwój. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pragmata tes Oikonomias*, 5, 137-146.
- Nan, M.A., Lun, Y., Qingwen, M., Keyu, B., Wenhua, L. (2021). The significance of traditional culture for agricultural biodiversity – Experiences from GIAHS. *Journal of Resources and Ecology*, 12(4), 453-461.
- Nikitorowicz, J. (2005). *Kreowanie tożsamości dziecka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Nikitorowicz, J. (2009). *Edukacja regionalna i międzykulturowa*. Warszawa: WAIp.
- Nocca, F. (2017). The role of cultural heritage in sustainable development: Multidimensional indicators as decision-making tool. *Sustainability*, 9(10), 1882.
- ONZ. (1969; 2024, 10 października). *Problems of the Human Environment. Report of the Secretary-General*, 26 may 1969, resolution no. 2398. Pozyskano z: <https://digitallibrary.un.org/record/729455?v=pdf>
- ONZ. (1992a; 2024, 10 października). *Agenda 21. Report of the United Nations Conference on Environment and Development*. Pozyskano z: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- ONZ. (1992b; 2024, 10 października). *Rio Declaration on Environment and Development. Report of the United Nations Conference on Environment and Development*. Pozyskano z: <https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1992.html>
- Padilla, E. (2002). Intergenerational equity and sustainability. *Ecological Economics*, 41(1), 69-83.
- Pałasz, M., Tabaka, J. (2021). Ekowerwa w kulturze. Zrównoważony rozwój a zarządzanie kulturą i rozwój kadr kultury w kontekście kryzysu klimatyczno-ekologicznego. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Muzealnej*, 8, 259-280.
- Pawłowska, K., Swaryczewska, M. (2002). *Ochrona dziedzictwa kulturowego: zarządzanie i partycypacja społeczna*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Plaźnińska, K., Wójtowicz, B.E. (2018). Dziedzictwo kulturowe Podkarpacia jako istotny element rozwoju przedsiębiorczości w regionie. *Przedsiębiorczość - Edukacja*, 14, 282-291.
- Piwowar-Sulej, K. (2022). Sustainable development and national cultures: a quantitative and qualitative analysis of the research field. *Environment, Development and Sustainability*, 24(12), 13447-13475.
- Royo Vela, M., Garzón Paredes, A. (2023). Effects of heritage on destination image: multi-method research based on an appraisal approach to emotional response in-situ. *Journal of Heritage Tourism*, 18(4), 531-555.
- Rudan, E. (2023). Circular economy of cultural heritage – possibility to create a new tourism product through adaptive reuse. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(3), 196.
- Sabatini, F. (2019). Culture as fourth pillar of sustainable development: Perspectives for integration, paradigms of action. *European Journal of Sustainable Development*, 8(3), 31-40.
- Sachs, J.D. (2012). From millennium development goals to sustainable development goals. *The Lancet*, 379(9832), 2206-2211.
- Sachs, J.D., McArthur, J.W. (2005). The millennium project: a plan for meeting the millennium development goals. *The Lancet*, 365(9456), 347-353.
- Sarmiento-Mateos, P., Arnaiz-Schmitz, C., Herrero-Jáuregui, C., Pineda, F.D., Schmitz, M.F. (2019). Designing protected areas for social-ecological sustainability: Effectiveness of management guidelines for preserving cultural landscapes. *Sustainability*, 11(10), 2871.
- Sen, L.T.H., Bond, J., Phuong, L.T.H., Winkel, A., Tran, U.C., Le, N.V. (2021). The importance of climate change awareness for the adaptive capacity of ethnic minority farmers in the mountainous areas of Thua Thien Hue province. *Local Environment*, 26(2), 239-251.
- Seregeldin, I., Martin-Brown, J. (red.). (1999). *Culture in Sustainable Development: Investing in Cultural and Natural Endowments*. Waszyngton: The World Bank.
- Skowroński, A. (2006). Zrównoważony rozwój perspektywą dalszego postępu cywilizacyjnego. *Problemy Ekorozwoju*, 1(2), 47-57.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. London - New York: Routledge.
- Soini, K., Dessein, J. (2016). Culture-sustainability relation: Towards a conceptual framework. *Sustainability*, 8(2), 167.
- Stappen, R.K. (2006; 2024, 6 października). A sustainable world is possible. Problemlösungen für das 21. Jahrhundert mit dem Wise-Consensus Verfahren. Pozyskano z: <https://www.yumpu.com/de/document/view/4319676/a-sustainable-world-is-possible-leuphana-universitat-luneburg>
- Stymne, S., Jackson, T. (2000). Intra-generational equity and sustainable welfare: a time series analysis for the UK and Sweden. *Ecological Economics*, 33(2), 219-236.
- Szmygin, B. (2016). *Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*. Warszawa - Lublin: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Politechnika Lubelska.
- Szromek, A.R., Herman, K., Naramski, M. (2021). Sustainable development of industrial heritage tourism – A case study of the Industrial Monuments Route in Poland. *Tourism Management*, 83, 104252.
- Szubert, M., Warcholik, W., Żemła, M. (2021). The influence of elements of cultural heritage on the image of destinations, using four polish cities as an example. *Land*, 10(7), 671.
- Throsby, D. (1995). Culture, Economics and Sustainability. *Journal of Cultural Economics*, 19, 199-206.
- Throsby, D. (1997). Sustainability and Culture: Some Theoretical Issues. *International Journal of Cultural Policy*, 4(1), 7-19.
- Throsby, D. (2001). *Economics and culture*. Cambridge: The Press Syndicate of the University of Cambridge.
- Throsby, D. (2008). Linking cultural and ecological sustainability. *International Journal of Diversity in Organizations, Communities and Nations*, 8(1), 15-20.
- UNESCO. (1998; 2024, 11 października). *Intergovernmental Conference on Cultural Policies for Development: final report*. Pozyskano z: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000113935>

- UNESCO. (2003; 2024, 16 października). *Konwencja w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*. Pozyskano z: <https://ich.unesco.org/doc/src/18440-EN.pdf>
- UNESCO. (2005; 2024, 12 października). *Konwencja w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego*. Pozyskano z: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A32006D0515>
- UNESCO. (2013a; 2024, 16 października). Culture: Key to Sustainable Development, The Hangzhou International Congress: closing speech. Pozyskano z: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000221040>
- UNESCO. (2013b; 2024, 16 października). *Culture and Sustainable Development in the Post-2015 Development Agenda, Background Note*. Pozyskano z: <https://www.unesco.org/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/Post2015SustainableDevelopmentAgendaENG.pdf>
- UNESCO. (2016; 2024, 12 października). *Culture: Urban future; global report on culture for sustainable urban development; summary*. Pozyskano z: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246291>
- UNESCO. (2020a; 2024, 12 października). *Education for sustainable development: a roadmap*. Pozyskano z: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802>
- UNESCO. (2020b; 2024, 16 października). *The Tracker: culture & public policy*. Special issue, no. 1. Pozyskano z: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381459>
- UNESCO, UNFPA, UNDP. (2015; 2024, 16 października). Post-2015 Dialogues on Culture and Development. Pozyskano z: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002322/232266E.pdf>
- Ustawa z 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska* (Dz.U. 2001 nr 62, poz. 627).
- Uzzell, D.L. (1996). Creating place identity through heritage interpretation. *International Journal of Heritage Studies*, 1(4), 219-228.
- Valentina, V., Marius-Răzvan, S., Stroe, A. (2015). Innovative valuing of the cultural heritage assets. Economic implication on local employability, small entrepreneurship development and social inclusion. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 188, 16-26.
- Viljoen, J., Henama, U.S. (2017). Growing heritage tourism and social cohesion in South Africa. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 6(4), 1-15.
- Vitić-Četković, A., Krstić, B., Jovanović, I. (2015). Improving the tourist destination image with intangible cultural heritage: Montenegro as a case study. *Ekonomika, Journal for Economic Theory and Practice and Social Issues*, 61(2), 29-37.
- Vymazalová, P., Košulič, O., Hamřík, T., Šipoš, J., Hédl, R. (2021). Positive impact of traditional copicing restoration on biodiversity of ground-dwelling spiders in a protected lowland forest. *Forest Ecology and Management*, 490, 119084.
- Watene, K., Yap, M. (2015). Culture and sustainable development: Indigenous contributions. *Journal of Global Ethics*, 11(1), 51-55.
- Wiktor-Mach, D. (2018). What role for culture in the age of sustainable development? UNESCO's advocacy in the 2030 Agenda negotiations. *International Journal of Cultural Policy*, 26(3), 312-327.
- World Bank. (1999; 2024, 10 października). *Culture and sustainable development: A framework for action*. Pozyskano z: <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/284261468780626860/culture-and-sustainable-development-a-framework-for-action>
- Yan, W.J., Li, K.R. (2023). Sustainable cultural innovation practice: heritage education in universities and creative inheritance of intangible cultural heritage craft. *Sustainability*, 15(2), 1194.
- Yawer, A.S., Bakr, A.F., Fathi, A.A. (2023). Sustainable urban development of historical cities: Historical Mosul City, Iraq. *Alexandria Engineering Journal*, 67, 257-270.
- Yildirim, E., Baltà Portolés, J., Pascual, J., Perrino, M., Llobet, M., Wyber, S., Phillips, P., Gicquel, L., Martinez, R., Miller, S., Guerra, C. (2019). *Culture in the implementation of the 2030 Agenda: A Report by the Culture 2030 Goal Campaign*. (2024, 27 października). Pozyskano z: <https://repository.ifla.org/server/api/core/bitstreams/70bfa8a5-0dd8-40f7-84c2-fad7e1294800/content>
- Żylicz, T. (2004). *Ekonomia środowiska i zasobów naturalnych*. Warszawa: Wydawnictwo PWE.

Karol Bożek, mgr, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Zarządzania i Spraw Społecznych, Katedra Turystyki i Badań Regionalnych. Absolwent studiów magisterskich z zakresu geografii (specjalność geografia społeczno-ekonomiczna) oraz turystyki i rekreacji (specjalność turystyka kulturowa) na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie. Aktualnie zatrudniony na stanowisku asystenta naukowo-dydaktycznego w Instytucie Zarządzania i Spraw Społecznych Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Uczestnik XVIII edycji Akademii Dziedzictwa – studiów podyplomowych z zakresu ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym. Jego zainteresowania badawcze dotyczą głównie problematyki zarządzania dziedzictwem kulturowym, turystyki dziedzictwa kulturowego, trudnego dziedzictwa oraz krajobrazów pamięci.

Karol Bożek, MSc, University of the National Education Commission, Krakow, Institute of Management and Social Affairs, Department of Tourism and Regional Studies. a dedicated academic with a master's degree in geography (specializing in socio-economic geography) and tourism studies (specializing in cultural tourism) from the Pedagogical University in Krakow. Currently serving as a research and teaching assistant at the Institute of Management and Social Affairs, University of the National Education Commission, Krakow. A participant in the 18th edition of the Heritage Academy, pursuing postgraduate studies in the field of protection and management of cultural heritage. His research interests focus primarily on cultural heritage management, heritage tourism, dissonant heritage and landscapes of memory.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9350-9719>

Adres/Address:

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
Instytut Zarządzania i Spraw Społecznych
Katedra Turystyki i Badań Regionalnych
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków, Poland
e-mail: karol.bozek@uken.krakow.pl